

---

# K Ö R K É P

---

## Gondolkodó magyarok

## a szabadságról

A Gondolkodó Magyarok sorozat újabb hat füzete tulajdonképpen egy-egy nagy történelmi fordulóponthoz vagy legalábbis kiemelkedő eseményhez kapcsolódik közvetlenül. Szent István *Intelmei* az államalapításhoz, Csokonai *Beszédei* a Martinovics-féle szervezkedéshez, Bölöni Farkas Sándor *Naplótöredéke* és Arany János *Népies politikai cikkei* a reformkorból a forradalomba és a szabadságharcba torkolló folyamathoz, Krúdy *A kápolnai földosztás* 1918–19-hez, végül Illyés Gyula *Ki a magyar?* című esszéje a II. világháborúhoz kötődik. E művek csaknem ezer évet ölelnek át, s ha Illyés alkotásának nem évülő aktualitását nem hagyjuk figyelmen kívül, azt mondhatjuk, hogy a hat könyvecske a magyar történelem alapvető kérdéseit boncolgatja a kezdetektől egészen a jelenig. Ezek a kérdések és problémák nagyjából és röviden a következők lehetnek: a nemzet kérdése, nemzetvé válás; „államnemzet–kultúrnemzet”; a nemzet nyugat és kelet között; a fejlődés nemzeti látószögből; „emberré és polgárrá” válás, a magyarság problémaköre, helyünk a „nagyvilágban”; „egyedül vagyunk”; a magyarság külső és belső megítélése stb.; s végül a nemzet, a magyarság a magyar történelem mint tudat problémája, azaz mindazon témakörökhöz való *viszony*, melyeket hézagosan az előbb felsoroltam. Hogy ezek a kérdések mennyire nyugtalanítóan élők, mi sem mutatja jobban, mint az állandóan föllángoló nemzetviták, az utóbbi években is. A hat írást azonban – mindezzel persze szoros összefüggésben – valami más is összefűzi még. Nevezetesen az, hogy a művek szerzői a kérdéseket – bármilyen megfogalmazásban és bármilyen nézőpontból is – *közélről* vizsgálják. Érdekeltségük a témában természetes; mégsem egyszerű érdekeltségről beszélhetünk, hanem egy sajátos szubjektív „megragadottságról”, amin elsősorban itt azt értem, hogy mintegy a mindennapi élet személyes átéléséből következik gondolkodásuk iránya, problémafelvetésük és erre adott válaszuk. Ezt a közélről való rátekintést a művek formája is nagyon jól tükrözi: Csokonainál a *szónoklatnak* lírai változata, Bölöni Farkas Sándornál a *naplóforma*, Krúdy költészettel átszőtt riportja – mind erre utal. Arany és Illyés kötete bizonyos mértékig ettől eltér, hiszen az indítóok kevésbé személyes, mint Csokonai kicsapátása, Bölöni Farkas izolálódása. De mindketten olyan országos és világpolitikai helyzetből indulnak ki, mely személyes sorsukat is eldöntheti-eldönti. Egészen sajátos a helyzet Szent István *Intelmeivel*: műfajilag egy nagyon is merev, a keresztény világképbe tartozó művek sorába illeszkedik be (királytükrök), de erősen el is tér műfaji mintáitól, elődeitől, ahogy ezt Szücs Jenő bizonyította. A különbözés pedig jelentős, lényegi: részben azt bizonyítja, hogy egy nyugaton már kiürült forma újjászülethet az éppen szerveződő magyar királyság keretei között; részben, s ez szorosán összefügg az előbbi ténnyel, hogy Szent István – közvetve, közvetlenül – e formát, ha nem is merőben új tartalommal, de legalábbis *bensőséges, személyes*, s ebben az értelemben nem elvont-dogmatikus tartalommal tölti meg. E

személyes érdekeltségnek több szempontból is jelentősége van – én azonban most csak egyre szeretném itt a figyelmet felhívni, a kérdésnek arra az oldalára, melyet a *szabadság* fogalma sűrít magába. Az egyén és országa szabadsága, függetlensége nem mindig esik egybe; s nem mindig van rá azonos esélyük. Szerencsés történelmi pillanat az, amikor objektíve egyszerre és azonos módon vetődik fel egy ország-nemzet és annak polgárának szabadsága, függetlensége. Sajátos módon itt a hat mű közvetve vagy közvetlenül ezt, ezeket a pillanatokot demonstrálja; persze, különbözőképpen. Csokonainál éppen e kettős szabadság lehetetlensége villan föl, hasonlóképpen Bölöndi Farkas naplójában. Arany, illetve Krúdy cikkeiben, riportjában pedig – a polgári forradalom kibontakozásával – e lehetőség elérhető közelségbe való kerüléséről kaphatunk híradást. A szabadság és függetlenség fogalma azonban egy sor olyan problémát világít meg, melyre itt nem is térhetek ki, csak röviden megemlíthetek. Ilyen kérdés az ország-nemzet külső és belső szabadsága, azaz: milyen helyet foglal el Európában, hogyan tekintenek rá e nagyobb közösségből; ugyanakkor, milyenek belső viszonyai, önmagának mint nemzetnek a tételezése mennyiben függ össze szervesen a szabadság fogalmával. A hat mű egyfajta „fejlődésről” tesz tanúságot, pontosabban, egy *folyamatról*: István király Imre herceghez intézett *Intelmi*, mint tudjuk, nem egyszerűen az államalapítás és az ország megtartásának kánonját fogalmazza meg, hanem az ország megmaradását a keresztény Európában; más szóval, az ország a *natio Hungarica* szabadságát Európa más országaival való viszonyában. Arany János politikai cikkei, egy adott világtörténelmi helyzetben, s egy egészen más kiindulópontból ugyancsak ezt a *külső szabadságot* igyekeznek formába önteni, egyszerű emberek számára is érthetővé tenni. Elég, ha csak a *Mik voltunk? Mivé leszünk?* című apró történelemfüzetére gondolunk, melyben példaként állítja az istváni ország-natio szabadságát; írásának és szemléletének külön érdekessége, hogy bár Arany a múltra, az ország hatalmasságára hivatkozik, egyáltalán nincs szó a Szent István-i állam és eszme misztifikálásáról. Aranynál a *múlt mint szerzett és történelmi jog* csak annyiban példa, amennyiben az állam és eszme egy önálló, szabad és független ország kerete és gondolata, szemben egy szabadságától megfosztott országgal, mely éppen ezen elvesztett szabadságáért harcol. Illyés Gyula *Ki a magyar?*-ja a nemzetre-országra nézve fenyegető helyzetben megintcsak erről a szabadságról beszél. Érdemes lesz itt nem elsősorban a történelmi helyzet, hanem az egész külső szabadság kérdését és ennek bonyolultságát illusztráló, két talán meglepő idézetet egymás mellé helyoznünk. Az igazán meglepő talán Weesenmayer, a hitleri birodalom budapesti biztosának magyarországi jelentéséből való idézet, nem tartalma miatt, hanem azért, hogy éppen e helyt elevenitem fel: „1526 óta Magyarország sohasem volt önálló állam, még kevésbé önmagában zárt népi elem. Csak 1686-ban következett be Budapest (sic!) felszabadítása a törökök alól, és Magyarország azután is többé-kevésbé valamilyen függőségi helyzetben volt 1918-ig. Sohasem volt kellő népi ereje és forradalmi lendülete, hogy önálló állammá váljék... Lázadtak és szabotáltak minden felsőbb hatalom ellen, mely az ország sorsát meghatározta. De ez mindenkor passzív rezisztenciában nyilvánult meg, kockázatmentes ellenállásban, amit felfuvalkodott szólalomokkal lepleztek, és messzemenően kihasználták a más vérségi elemeket, azok magas teljesítőképességét és jobb adottságait. (...) óvatosan kivárták, míg a birodalom összeomlása 1918-ban világosan láthatóvá vált, majd magukhoz ragadták azt, ami még megmaradt. Azóta létezik az úgynevezett magyar nemzet, és időközben bebizonyította, hogy nemzeti életre

alkalmatlan, és az marad a jövőben is.” (Ránki György: 1944. március 19. Kossuth Kiadó, 1978. 52–53. o.) Veescnmayer hosszú szövegét azért idéztem itt, mert minden prekoncepciózussága, történelmietlen szemlélete ellenére is tartalmaz olyan igazságcsírákat, melyeket nem lehet egyszerűen eltaposni. A leginkább meggondolkodtató az egészben a magyarság és az ország szabadságának, vagy lehetséges szabadságának és európai helyének *külső* megítélése. Ugyanis figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy ha nem is ilyen durván és primitíven, de a *kívülről való megítélés* mindig tartalmazott-tartalmaz ilyen és ehhez hasonló gondolatokat Magyarországgal kapcsolatosan. Az ezzel szembe-  
szegezett védekezés, a *belső, belülről jövő érvelés* pedig ennek mindig éppen az ellenkezője. Illyés például így fogalmazza meg: „Ha megvizsgáljuk a magyar lelki tulajdonságait, valamennyi alján a szabadság szeretetét leljük. Ezt találjuk nemcsak erényeiben, hanem fogyatékságaiban is. Ezért konok, hallgatólag, elhúzódozó, sőt egyenetlenkedő. Ezért bizalmatlan. A függetlenség, a különállás a legnagyobb kincse.

Nyilván más népnek is fontos ez.

Aki a szabadságot szereti, az becsüli és szereti más szabadságát is. A magyarság már a honfoglalás korában ilyen türelmesen és testvériesen volt szabadságszerető.”

Illyés szavai még meggondolkodtatóbbak, különösen az előzőekkel összevetve: egyfelől egy önállóan, szabadságra és nemzeti létre alkalmatlan, illetve nem érdemcsült, másfelől egy szabadságszerető és szabadságát féltő gonddal óvó nemzet képe. Hogy Illyés szemlélete itt történelmietlenül túlzó – aligha lehet kétséges. A számomra homályos „lelki tulajdonságok” belekeverése történelmi-társadalmi kérdéscskébe semmiféleképpen nem lehet helytálló. Gondoljunk csak arra, melyik népről nem mondható el az, hogy szabadságszerető, s hogy Közép-Kelet-Európában maradjunk: vajon például a lengyel nemzetről nem állítható-e, hogy „A függetlenség, a különállás a legnagyobb kincse”? Persze, Illyés (legutóbbi televíziós nyilatkozatában propagandafüzetnek nevezett) írásában ez is ott olvasható: „Nyilván más népnek is fontos ez.” Amibe az is beleérthető és belcértendő: másnak is, de különösen a magyarnak. A *Ki a magyar?* azonban olyan történelmi helyzetben született, 1939-ben, amikor az illyési *intő* gondolat ebben a formában is tökéletesen indokolt és jogos. Különösen, ha a mű utolsó sorait is figyelembe vesszük: „Magyar énelöttem az, aki nem bírja a homályt, sem a börtönben, sem a gondolatban.” A kettő együtt jelzi, hogy az illyési nemzetfogalom igyekszik a külső és a belső szabadságot összeötvözni; körülményei magyarazzák, hogy a hangsúly *ott és akkor* a külsőre esik, mert ott és akkor valóban az volt a fontosabb – az elhatárolódás a német hatalmi gondolatától, de ott találhatjuk az elkülönülést is az illuzorikus magyar ábrándoktól.

Az eddig idézett és fejtegetett gondolatokat mintegy magasabb szinten foglalja össze Bölöni Farkas Sándor *Naplótöredéke*, s tegyük hozzá, e naplótól szinte elválaszthatatlan fő műve, az *Utazás Észak-Amerikában*. De – amint később látni fogjuk – szorosán, megerősítésképp és kiegészítésként, idetartoznak Arany cikkei is, egy más, ám nem kevésbé fontos szempontból. Bölöni Farkas két műve azért igen jelentős önmagában is, és az időben kiterjesztve is, mert *egyszerre* kapjuk az ország külső és belső szabadságának, ennek feltételeinek, egyáltalán leírásának megfogalmazását. Nemcsak az ismert reformkori képről van itt szó: haza és haladás, nemzet és emberiség, vagy ahogy Csokonai írta jóval korábban, „ember és polgár” – hanem ennél jóval többről is

másról is. Arról az egyszerű tényről, hogy Bölöni Farkasnak „megadatott” hazáját és népét egyszerre kívülről látni – saját szemével, de a mások, a külföld szemével is, ugyanakkor mindezt belülről figyelve és átélve. (Óhatatlanul eszünkbe jutnak Ady felszabadító párizsi utazásai!) Ebből a szempontból, ha némileg erőszakoltan és mereven is, de Bölöni Farkas két műve, két stációnak is felel meg – az *Utazás* elsősorban külső utazás a szó szoros és konkrét értelmében (is), a *Napló* pedig inkább belső, nemcsak lelki vonatkozásban. Így lesz egészen világosan érthető, hogy az *Utazásban* feltett kérdésekre végérvényesen majd a *Napló* ad választ. Tipikusan reformkori az a kép, melyet Bölöni Farkas külföldi útja során fest: „Feltűnt előttem hazánk állapota, literatúránk, tudományunk, művelődésünk állása, minden előítéletek s hazánknak ily ismeretlensége a külföldön! S szívem elfogódott. Ha vajon maga a magyar-oka e hátramaradtának a mívelt világból? Miért, hogy e nemzet csak örökös, messzerémlő vágyás közt eped? Mi az a fátyolozott, homályos bánat, mely íróink nagy részében fő karaktervonás? Mi az, mit oly sok jobbérzésű magyar ezerképpen és ezer formákban ki akar fejteni előmentünkre, s mégis senki az igazi nyelvet még el nem találta?” Persze, Bölöni Farkas már ekkor is sokat tud az adható válaszokból; 1835-ben azonban már a nem reformkori választ is tudja: „A nagyobb rész, még csak módiból, önhasonzból, ravaszágból liberális. Kevesen gondolkodtak komolyul a szabadságról, annak szelleme nem vált még vérré bennök, s lehet-e többet remélni törvényeink mostani állásában? E nemzet soha nem fog elmenni a rendes reform útján! Külső vagy belső meg-rázkódtatás, sanyargatás és inség kell, hogy felébredjen bűnös henyeségéből.” – írja önmagának a vészjósló mondatokat, melyeknek igazságáról, történelem által igazoltságáról személyesen már nem győződhet meg. A *Napló* azért is „több” bizonyos értelemben az *Utazás*nál, mert valójában inkább együttesen tartalmazza a külső és belső szabadság kérdéseit, ha az előbbit talán súlyosabban is. Gondoljunk itt e kiadás 24–28. oldalán szereplő már-már „kafkai vízióra” (Benkő Samu is nyomatékosan hívja fel a figyelmet erre tanulmányában), ahol a hatalom, a „rendőri megoldása” emberi kérdéseknek, az ország helyzetéből következően nem csak belső kérdés, hanem az Ausztriától való függés problémája is.

Bölöni Farkas *Naplójáról* eddig úgy beszéltem, mint gondolkodói teljesítményről, jöllehet ennél személyesebb műfajt már elképzelni sem lehet, s szerzője ezt valóban nem a nyilvánosságnak szánta. A *Napló* természetesen egy sajátos emberi léleknek és drámának is a tükré; egy félrecsúszott, magáramaradt és magányos lélek szenvedéseinek, keserűségének és bizonyos fokig kiábrándultságának, reménytelenségének a könyve. Sajátosnak azért nevezem, mert e legbenső megnyilvánulásoknak is – túl személyes sorson, alkaton – kívül kell keresnünk pontos értelmezését, magyarázatát. Bölöni Farkas sorsa itt kapcsolódik törvényszerűen elődjéhez, Csokonai Vitéz Mihályéhoz, ami az egyedülletet illeti. Ahogy Csokonai bonyolultabban látja önmaga és hazája kérdéseit – s ezzel szükségszerűen szakad el kortársaitól –, ugyanez érvényesül Bölöninél. Megint az író *Utazására* kell hivatkoznom: Bölöni Farkas bejárta Nyugat-Európát és Észak-Amerikát, mindenütt alaposan tájékozódva az ottani társadalmakról – elsősorban az angol és az amerikai polgári társadalom győzelmeinek eredményességéről, hasznáról gondolkodva. Számára Amerika nyilvánvalóan a polgári eszme ideáltípusa, amelyhez képest még Anglia is „despotikus” országnak számít. Nem kerüli el figyelmét, hogy „Az Anglia konstitúciójának teóriája igen szép (...), de ezen konstitúció csak a nemzet egy igen

kevés részének kedvező; a nagy rész ki van zárva azon hasznok és jótételekből, melyeket a konstitúció ígérni látszik.” S Amerikában ugyanígy feltűnik számára az általános polgári szabadság árnyékában az indiánok sorsa, a rabszolgaság embertelen intézménye. S megint hasonló a fogalmazás: „... – mindig megfoghatatlan volt előttem a *felsőes teória s e gyalázatos praxis közötti nagy ellenkezőség!*” (kiem. tőlem – D. P.) Úgy tűnik tehát, hogy a nyugati, Magyarországhoz képest, mérhetetlen fejlődés Bölöni Farkast nem kápráztatja el minden pozitívumával együtt sem. Legtöbb kortársánál, még az utazóknál is, többet látott – a kép vonzotta is, de már nem tudott attól sem eltekinteni, ami taszította. Anélkül, hogy erőltetett és történelmietlen analógiákat keresnék, mégis lehetetlen megint csak nem gondolni Adyra és *Két meggyőződésű emberek* című cikkére a Nyugatban: „Követeljük a legteljesebb demokráciát, ordítjuk az általános, titkos és egyenlő választásjog elvét becsületesen, mártírosan, holott századokkal nálunk előbb járó kultúrtársadalmak eredményei már elvették titokban minden gusztusunkat.” Bölöni Farkas *Naplója* – ráadásul az ország külső és belső sorsa szempontjából történelmi mélypontra ezért is olyan keserű. Mert miben bízhatott Bölöni Farkas? Kelet és Nyugat között miben láthatta a szabadság igazi megvalósulását: a Szent Szövetség-i despotikus Oroszország semmi jóval nem bízathatta, a mindig is Nyugat felé orientálódó országban pedig azok közé tartozott, akik a vonzó példa árnyoldalát is látták. A probléma teljes komplexitásában természetesen az író számára és kora Magyarországa számára még nem jelentkezik; aktuálissá majd a kiegészítés után válik igazán, de talán nem tévedek, ha a legjobbak, s így Bölöni Farkas gondolatvilágában már itt és ekkor megjelennek a csirái. A *Napló* és az *Utazás szerzője* persze bizonyos mértékig „szerencsés” helyzetben is volt azzal, hogy művei nem történelmi fordulóponton születtek, mint pl. Aranyé, Krúdyé vagy Illyésé. Nemcsak szubjektíve volt lehetősége józanul és reálisan mérlegelni, elemezni saját és országa sorsát, problémáit, de az objektív körülmények is ebbe az irányba terelték gondolatait. 1848-ban, 1919 februárjában vagy 1939-ben a hangsúlyok természetes módon tolódtak el, hiszen sokkal gyakorlatiasabb kérdések kerültek, illetve kerülnek majd az egyén és a nemzet gondolatköreinek középpontjába. Nagyon is jól jelzi ezt Krúdy két Károlyi Mihály-portréja – az 1919-es (*A kápolnai földosztás*) és az 1925-ös (*Károlyi különös pályafutása*) – közötti *bangulati különbség, ellentét*. (Szigethy Gábor jó érzékét dicséri, hogy e másik portrét a füzet végére illesztette.) S valószínűleg e két írás *együttesen* tartalmazza az igazságot – az előbbi mintegy az erkölcsi „kellést”, az utóbbi ennek valóságos lehetségségét. Arany politikai cikkeiben is elsősorban a szabadságharc, sokszor gyakorlati kérdései mellett való érvelés a döntő. Alapvetően fontosnak, sok egyéb mellett, itt Arany érvrendszerét, szemléleti beállítottságát érzem. Nemcsak azt tehát, *amit* mond, hanem főleg, *abogy* mondja. Ismert, hogy Arany cikkei a *Nép barátja* című újságban láttak napvilágot, elsősorban azzal a céllal, hogy a népek, az egyszerű embereknek az ország helyzetét, problémáit stb. megmagyarázzák. Jelen esetben azonban e gyakorlati céltől el is tekinthetünk. Arany a nemzet külső és belső szabadságáról beszél, végül is mindegy, kinck; a *Segítsünk a bazán!*, az *Ismerkedés*, a *Mentsük meg a bazát!* című cikkeket, s a többiek *bangneme, viszonya* egyfelől közönségéhez, másfelől a *szabadsághoz*, mint témához, olyan, amely korokon átívelve is megfontolandó. 1848-nál, bizonyos értelemben, „romantikusabb helyzetet” elképzelni is nehéz; Arany azonban e „romantikus szituációban” is állandóan az *észre*, az *okosságra* hivatkozik. Nem volt forradalmár, de mélyen demokrata – nemcsak a meg-

győzés miatt érvel, magyaráz józanul, reálisan, hanem azért is, mert *felölt* számba veszi közönségét, mert hite szerint szabad és *egyenlő* emberekhez és polgárokhoz szól.

Nem befejezésképp, csak valamiféle végszó gyanánt: mennyiben segít rajtunk e hat mű, melynek alig egy-két vonatkozását tudtam éppen csak érzékeltetni, kiemelve belőlük elsősorban azt, ami a szabadságot illeti? Nehéz vagy lehetetlen történelemhamisítás nélkül, másolat-mintaképpen felidézni őket. Intő példa marad itt örökre Szent István alakja és *Intelmei* – nemcsak közvetlen utókorra sajátítja ki a maga igényei szerint alakját (lásd a legendákat!), de művét is már közel ezer éve (lásd az idegenekről szóló fejezet mindenkori értelmzéscit, államelméletének a mindenkori igényekhez igazított magyarázatait!) A történelem tényei, eredményei előttünk állnak; a gondolkodó magyarok sorsa is ismeretes: Csokonaié, Bölöni Farkasé stb. Tanulságul mi vonható le hát ezen írásokból? Talán semmi több – a felhalmozott értékek megőrzésén túl –, mint a feladat: józanul, függetlenül gondolkodni. Aminek ma is egy furcsa, első pillantásra hevenyészett gondolat lehet az eredménye; egy tautológia, melyet Bölöni Farkas Sándor írt le az *Utazás Észak-Amerikában* című művében, hittel, meggyőződéssel, minden további magyarázat nélkül, s melyet a múlt ismeretében, mélyen igazként, rezignáltan csak újraidézhetünk: „Minden teóriai elmékedéscink ellenére valónak marad az: hogy az embert a szabadságra és művelődésre csak a szabadság érlelheti meg.”

DÉRCZY PÉTER

